

ART BEFORE ART: LOWER AND MIDDLE PALEOLITHIC ON THE TERRITORY OF ROMANIA

Ioana-Iulia Olaru

Assoc. Prof., PhD, G. Enescu National University of Arts, Iași

Abstract: The present paper refers to a period which is in general controversial regarding chronology, periodization, even geography – the Paleolithic epoch on the present territory of our country. But, especially in the artistic field, problems are far from being solved. It is the period during which not only tools appeared, but even the first hominoids that had invented them. And here, we are going to refer for the time being to Proto Paleolithic, when the following premises of artistic creation meet: the harmonization of these objects with the human being. It would be more appropriate to use the term of art only once Paleolithic starts, but in the present material, we will stop only to the first epochs of it: Lower Paleolithic and Middle Paleolithic – in which objects do not have a purely aesthetic character yet (the notion of art will thus be justified only by the end of Paleolithic, its superior epoch – but this topic will be later studied in another research paper).

Keywords: roughing, chopping-tools, pebble-tools, encoche, à dos

Cronologic, ceea ce numim în general Preistorie se referă la perioada cu un început incert, acum cca 2 000 000 de ani în urmă (de când datează primele urme de activitate conștientă a unor hominizi – îndeosebi făurirea primelor unelte); înregistrând un progres lent, epoca străveche se încheie la începutul celei de-a doua perioade a Epocii fierului, Latène (pe teritoriul României: o dată cu apariția daco-geților).

Anevoioase cercetări și descoperiri arheologice au greutatea cea mai mare asupra înțelegerii, reconstituirii și dezvoltării universului strămoșilor noștri îndepărtați.

În general, în ceea ce privește periodizarea, societatea primitivă se clasifică în: Epoca pietrei, împărțită în Paleolitic (când are loc formarea societății gentilice) și Neolitic (în care înfloresc societatea gentilică), la care se adaugă Epoca metalelor, constituită din Epoca bronzului și Epoca fierului (când se destramă societatea gentilică – în Epoca bronzului și în prima perioadă a Epocii fierului).

Geografic, pe teritoriul țării noastre este vorba despre unitatea spațială carpato-danubiano-pontică – limitată de Dunărea mijlocie și de Tisa la vest și de Nistru la est – căreia îi corespunde seria de civilizații răspândite de-a lungul bazinelor hidrografice carpatice.

Perioade calme au alternat cu perioade de instabilitate provocate de pătrunderi de populații pastorale. Migrații și năvăliri au existat: la începutul Neoliticului, la începutul și la sfârșitul Epocii bronzului, în prima Epocă a fierului.

Epoca pietrei este numită astfel pentru că ea reprezintă perioada în care omul folosea preponderent piatra pentru confecționarea uneltelor. Clasificată în Paleolitic (Perioada pietrei neșlefuite, Epoca veche a pietrei); Epipaleolitic+Mezolitic (Epoca mijlocie a pietrei) și Neolitic (Perioada pietrei șlefuite, Epoca nouă a pietrei), aceasta se dezvoltă de-a lungul unei mari perioade din istoria omenirii, cu importante schimbări ce au influențat evoluția omului.

I. „ARTA” PROTOPALEOLITICULUI (2 000 000/1 800 000 – 1 000 000¹/700 000 Î.HR.)² (PE TERITORIUL ROMÂNIEI: 1 000 000 Î.HR. MARCHEAZĂ ÎNCEPUTURILE EXISTENȚEI OMULUI)

Protopaleoliticul corespunde în Europa perioadei preglaciare (care marchează trecerea de la era terțiară la cea cuaternară), precum și primelor două mari glaciațiuni (*Biber* și *Donau*), datate între 1 000 000 și 700 000 î.Hr.

Începuturile existenței omului sunt marcate de apariția primilor hominizi, de tipul *Australopithecus*. Comunitățile erau gregare, fără stabilitate, într-o deplasare continuă, în căutarea hranei³. Nu au ajuns până în zilele noastre adăposturile hominizilor din această perioadă – care probabil au existat –, rudimentar amenajate⁴.

Acum încep să apară uneltele rupestre. Cele din oase⁵ – ce denotau prezența ipotetică a unor urme de activitate umană (printre care amintim intervenția omului și folosirea îndelungată a acestora) – sunt cele mai vechi dovezi de întrebuințare a obiectelor din natură pentru a fi făcute utile⁶.

Una dintre cele mai vechi culturi arheologice, *cultura de prund*, este atestată într-o zonă mică din Valea Dârjovului – afluent al Oltului –, lângă Slatina, Valea râului Cotmeana, Vedea, Dâmbovnic, Valea Oltului transilvan – în depresiunea Sibiului. Nu este o cultură în adevărata semnificație a termenului⁷, pentru că este reprezentată doar din unelte: obiecte utile confecționate de hominizi. Faptul că nu li se adaugă alte vestigii care să întregesc ansamblul sugerează, după unii cercetători, posibilitatea ca ele să fi fost simple spărturi naturale (caz în care ele nu ar mai reprezenta unelte).

Acestea, uneltele acestei culturi, sunt bolovani de silex culeși probabil din apele râurilor sau din râpe⁸, ciopliți sumar la un capăt pentru a se obține o margine tăioasă, prin desprinderea de așchii sau lovituri cu pietre dure. Astfel au fost transformați în arme sau în unelte pentru săpat, tăiat, lovit sau cioplit, la rândul lor, alte obiecte din materiale mai moi (lemnul)⁹. Un exemplu este unealta din silex dintr-un bolovan rulat, cu o muchie ascuțită obținută prin retușuri mari, aplicate pe o singură față (Fărcașele, jud. Olt.)¹⁰.

Premise (doar!) ale creației artistice întâlnim acum; nu putem remarca preocupări pentru frumos, dar aceste obiecte, armonizate, din ergonomic cu ființa umană, demonstrează expresivitate a formei.

II. „ARTA” PALEOLITICULUI (1 000 000¹¹/700 000 – 10 000¹²/8 000 Î.HR.)

¹L. R., în Radu Florescu, Hadrian Daicoviciu, Lucian Roșu (coord.), *Dicționar enciclopedic de artă veche a României*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1980, p.260, s.v. *paleolitic*

²<http://ro.wikipedia.org/wiki/Paleolitic>

³ Ion Miclea, Radu Florescu, *Preistoria Daciei*, București, Ed. Meridiane, 1980, p.11

⁴*Ibidem*, p.51

⁵*Ibidem*, p.10

⁶ Este vorba despre depozitul de oase provenite de la cca 30 de animale, din bazinul superior al Oltețului, la Bugiulești, oase fără conexiune anatomică, deci au fost probabil aduse intenționat acolo și poartă urme de retușări, adaptate fiind intenționat de mâna unei ființe conștiente. La acestea se adaugă și descoperirea de bolovani străini de mediul geologic local, folosiți pentru lovit. Cf. Ion Miclea, Radu Florescu, *op. cit.*, p.12; Vladimir Dumitrescu, *Muzeul Național de Antichități*, București, Ed. Meridiane, 1968, p.17

⁷O cultură este expresia materială a unei comunități și reprezintă un întreg ansamblu de date materiale care se repetă (așezări, artefacte, decorație, elemente de ritual).

⁸ Ion Miclea, Radu Florescu, *op. cit.*, p.51

⁹*Ibidem*, p.52

¹⁰*Ibidem*, p.55

¹¹ L. R., în Radu Florescu et al, *op. cit.*, p.260, s.v. *paleolitic*

¹² Liviu Mărghitan, Ioan Andrișoiu, *Muzeul arheologic Deva*, 1971, p.19; Vladimir Dumitrescu, *op. cit.*, p.18

Cea mai îndelungată perioadă din istoria omenirii de pe teritoriul actual al României corespunde geologic pleistocenului – atât geomorfologic (mișcări de transgresiune și de regresie ce modifică relieful), cât și climatic (alternanța glaciațiunilor), precum și de faună și de floră¹³.

Pe teritoriul României, Paleoliticul are o dezvoltare continuă și liniară, semn al stabilității sporite față de alte zone, unde se remarcă un dinamism în timp și în spațiu al comunităților¹⁴.

Paleoliticul este marcat de evoluția lentă a procesului de antropogeneză. Omul apare încă de la înc. Paleoliticului prin desprinderea primilor hominizi din regnul animal. Această primă perioadă înregistrează evoluția de la ocuparea teritoriului – la locuirea lui, iar în ceea ce privește așezările, se constată treptata folosire a adăposturilor naturale, urmată de amenajarea acestora și apoi chiar de apariția adăposturilor create artificial.

De la actuala economie prădătoare de vânători și culegători, se va ajunge ulterior (în Neolitic) la economia producătoare. Însă deocamdată, hominizii nu sunt încă producători de hrană, ci nomazi în căutarea acesteia, depinzând de ceea ce le oferea natura. Dar deja se pun acum (în Paleolitic) bazele *comunităților gentilice*, întemeiate pe descendență și înrudire.

Uneltele evoluează și ele, de la cele oferite de natură, până la cele create și relativ specializate (totuși, pe tot parcursul Paleoliticului, tehnica de obținere a uneltelor este preponderent cea a cioplirii pietrei). Dar acestea au un repertoriu tot mai bogat.

Criteriul periodizării Paleoliticului este cel al tipologiei uneltelor de silex¹⁵. Categoriile specifice utilajului litic sunt cele care definesc principalele tipuri culturale ale Paleoliticului.

Desigur, s-ar ridica întrebarea dacă sau cât pot acestea reprezenta artă în raport cu accepțiunea tradițională a termenului. Dacă ne referim la faptul că ele nu sunt obiecte cu un caracter pur estetic, noțiunea de artă nu este încă justificată. Abia în arta de la sf. Paleoliticului, din Epipaleolitic și din Mezolitic, se găsește scopul, finalitatea acelor reprezentări (vezi obiectele decorate din Paleoliticul superior sau, ulterior, falanga de cal de la Cuina Turcului).

1. „ARTA” PALEOLITICULUI INFERIOR (TIMPURIU) (1 000 000¹⁶/700 000¹⁷ – 120 000¹⁸/100 000¹⁹ Î.HR.)²⁰ (ÎN REGIUNILE SUBCARPATICE)

Oamenii (tipul uman era acum paleoantropul cu poziție verticală, de tip Pithecanthropus erectus) trăiau în colectivități cu viață productivă, ce se vor extinde treptat pe tot teritoriul de astăzi al României. Grupurile umane, în continuare gregare, nu erau încă foarte coerente ori foarte stabile, aria de deplasare a lor fiind limitată²¹. În ceea ce privește așezările și locuințele, încă din Paleoliticul timpuriu strămoșii oamenilor se adăposteau și în peșteri, dar și în așezări în aer liber, sub stânci, pe terasele râurilor. Vetrele sunt mărturie a stăpânirii focului de către oameni și în aceste locuri de pe teritoriul României de astăzi (de exemplu, o vatră descoperită la Mitoc, jud. Botoșani), fapt care a accelerat progresul, oamenii adaptându-se mai ușor la condițiile aspre ale mediului, relațiile între membrii comunităților strângându-se și ele. Dar nu există mărturii ale amenajării popasurilor, locurile de odihnă fiind efemere²². Nici în această perioadă nu au apărut alte vestigii (în afara uneltelor) care să întregesc ansamblul culturilor cu informații despre reconstituirea vieții grupurilor umane, dar, față de purtătorii *culturii de prund*, activitatea acestora era mai constantă și mai specializată.

¹³ Ion Miclea, Radu Florescu, *op. cit.*, p.10

¹⁴ *Ibidem*, p.16

¹⁵ *Ibidem*, p.10

¹⁶ L. R., in Radu Florescu et al, *op. cit.*, p.260, s.v. *paleolitic*

¹⁷ <https://ro.wikipedia.org/wiki/Paleolitic>

¹⁸ <https://ro.wikipedia.org/wiki/Paleolitic>

¹⁹ Vladimir Dumitrescu, *op. cit.*, p.18

²⁰ <http://ro.wikipedia.org/wiki/Paleolitic>

²¹ Ion Miclea, Radu Florescu, *op. cit.*, p.12

²² *Ibidem*

Viața spirituală relevă existența ritualurilor funerare, specific perioadei acesteia de început fiind înhumarea craniilor și a mandibulelor (China).

Numeroase unelte²³, caracterizate printr-o cioplire mai atentă a suprafeței bolovanului), ne-au rămas din faza aceasta a epocilor numite convențional **abbeyvillian** (cca 480 000 – 430 000), **acheulean** (cca 430 000 – 180 000), **clactonian** (cca 540 000 – 120 000), **levalloisian** (cca 360 000 – 120 000), la Dârjov cât și la Căpușul Mic (jud. Cluj), la Mitoc și Ripiceni (jud. Botoșani), la Valea Lupului (jud. Iași), la București și la Giurgiu²⁴. Treptat, uneltele din piatră se specializează, fiind produse prin tehnici de cioplire tot mai dezvoltate, prin care se obțin două categorii de unelte: toporașe și așchii. De altfel, este faza paleolitică în care se realizează progresul spre apariția în cadrul colectivităților a primelor forme de efort dirijat²⁵.

Cultura acheulo-abbeyvilliană este reprezentată de unelte de silex cioplite, asemănătoare cu cele ale *culturii de prund*, o serie fiind cea obținută prin degroșarea nucleului de silex (bifacialele acheulo-abbeyvilliene de formă migdalată și vârf rotunjit) și alta, prin retușarea unei așchii provenite de la degroșare (așchiile clactoniene de formă poligonală cu colțuri rotunjite). În general, uneltele nu permiteau munci specializate, ci erau folosite pentru lovit, cioplit, scobit²⁶. Exemple sunt „toporașele de mână” și așchiile de silex de lângă Slatina²⁷.

Alte exemple mai sunt și așchiile **clactoniene** din silex – unelte foarte rudimentare, cu vârf ascuțit și cu margini tăioase, descoperite atât în Moldova (Mitoc – Râpa Galbenă, Valea Lupului²⁸), cât și în Muntenia (Valea Dârjovului) și Oltenia²⁹.

Amintim și uneltele **levalloisiane** (de la Ripiceni – Moldova, din preajma Bucureștilor și de la Giurgiu)³⁰.

Deși preocupare pentru frumos nu putem detecta încă, remarcabilă este în continuare armonizarea între utilitate și ergonomie, expresivitatea formelor fiind origine a calităților estetice de mai târziu. Permanent (dar foarte lent!) perfecționate, aceste prime produse umane, cu contururi vagi, precum toporașul din cuarțit de la Prăvăleni sau cel din silex de la Basarabasa (jud. Hunedoara), dar mai ales toporașele bifaciale din abbeyvillian, constituie puncte de pornire a valorilor artistice. O așchie clactoniană este o unealtă de silex descoperită la Valea Lupului (jud. Iași)³¹.

2.,,ARTA” PALEOLITICULUI MIJLOCIU (120 000³²/100 000³³ – 45 000³⁴/40 000³⁵/35 000³⁶ Î.HR.) (PE TERITORIUL ROMÂNIEI)

²³ Utilajul de silex și de os pe aceste meleaguri nu cunoaște aceeași varietate și specializare cu cel din alte comunități omenești ale timpului. Specifice sunt silexurile cioplite (cele mai vechi datează de 600 000 ani): mici bolovani de râu prelucrați parțial pentru lovire și tăiere (foarte puține unelte sunt din alte roci – cuarțit). De menționat ca exemple de unelte sunt: cioplitoare unifaciale (choppers) și bifaciale (chopping-tools) pe galeți, uneori destul de masivi, acele poebble-tools, poliedre, discoide, racloare, piese cu encoche, denticulare, protobifaciale, bifaciale, așchii obișnuite de tehnică clactoniană sau de debitaj Levallois, cuțite à dos naturale (cu sau fără cortex). Cf. Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchens, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, București, Ed. Corint, 2007, p.15; A. Păunescu, Cap. I *Paleoliticul și mezoliticul pe teritoriul României*, in M. Petrescu-Dâmbovița, N. Palincaș, Partea I *Preistoria. Izvoare arheologice*, in Mircea Petrescu-Dâmbovița, Alexandru Vulpe (coord.), *Istoria românilor*, vol.I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, Academia Română, Ed. Enciclopedică, 2010, p.68-69; Ion Miclea, Radu Florescu, *op. cit.*, p.10

²⁴ Vasile Drăguț, *Arta românească*, vol. I, *Preistorie, Antichitate, Ev Mediu, Renaștere, Baroc*, București, Ed. Meridiane, 1982, p.15

²⁵ Ion Miclea, Radu Florescu, *op. cit.*, p.12

²⁶ *Ibidem*, p.52

²⁷ Vladimir Dumitrescu, *op. cit.*, p.18

²⁸ L. R., in Radu Florescu et al, *op. cit.*, p.354, s.v. *Valea Lupului*

²⁹ Vladimir Dumitrescu, *op. cit.*, p.18-19

³⁰ *Ibidem*, p.19

³¹ Ion Miclea, Radu Florescu, *op. cit.*, p.55

³² <https://ro.wikipedia.org/wiki/Paleolitic>

³³ Ion Miclea, *Dobrogea*, București, Ed. Meridiane, 1978, p.21

³⁴ Vladimir Dumitrescu, *op. cit.*, p.18

În continuare, este atestat acum nivelul crescut de stabilitate, pe lângă intensă utilizare a focului, numărul din ce în ce mai mare al așezărilor, existența unor locuiri îndelungate în același loc. Zonele de locuire sunt tot mai ample. Densitatea locuirii este în continuă creștere, ca și stabilitatea așezărilor, precum și revenirea periodică în aceleași locuri. Locuirea în peșteri, în perioadele reci, alternează cu cea pe terase, în perioadele de încălzire, în colibe pe malurile apelor, precum și în adăposturi sub stânci. Încep să apară organizări ale acestor locuiri, în legătură cu apariția primelor forme de legături sociale.

Se ajunge la diviziunea naturală a muncii: vânatul este propriu bărbaților, iar culesul – femeilor (la cele două se adaugă și pescuitul). O organizare diferențiată apare și în cadrul cetei de vânători, bazată pe diviziunea muncii.

Este vorba, în această fază, mai puțin despre adaptare la mediu (apariția vetrelor atestă totuși adaptarea culturală la condițiile ambientale³⁷) și mai mult despre creație culturală.

În ceea ce privește viața spirituală, există preocupare pentru depuneri rituale, ca și pentru sacrificii rituale umane: corpurile (presărate cu ocră roșu) erau așezate în diferite poziții și acoperite cu lespezi din piatră; lângă acestea s-au găsit ofrande³⁸.

Faza, de asemenea îndelungată, este reprezentată de diferite culturi musteriene extinse pe o zonă mai mare decât cea a Paleoliticului inferior (cel mai cunoscut este **grupul musterian cuarțitic**, din peșterile Carpaților Meridionali, la Baia de Fier (jud. Gorj), Cioclovina, Nandru, Ohaba Ponor (toate în jud. Hunedoara³⁹), Băile Herculane (jud. Caraș-Severin), Râșnov, Moeci (jud. Brașov)⁴⁰, Ocna Sibiului (jud. Sibiu)⁴¹, precum și în cele de pe versanții Cheilor Turzii⁴². În Dobrogea, musterianul este reprezentat în peștera de la Izvor – Cheia și peștera „La Adam” – Târgușor (jud. Constanța) (dar au fost găsite și așezări în aer liber: Saligny, Peștera, Peninsula și Mamaia-sat⁴³, iar în Moldova, la Mitoc și la Ripiceni – Izvor (ambele în jud. Botoșani).

Uneltele se perfecționează continuu pentru a servi destinației pentru care erau create; iau naștere mereu tipuri noi⁴⁴. Apar primele unelte din os, care le înlocuiesc pe cele din piatră (mai greu de confecționat din rocile de nu prea bună calitate): Baia de Fier, Ohaba Ponor, Boroșteni: străpungătoare, racloare⁴⁵. Din nivelul al IV-lea al musterianului ne-au rămas cele mai multe obiecte litice⁴⁶. Uneltele Paleoliticului mijlociu aparțin mezoantropului de tip Neanderthal: *Homo sapiens neanderthalensis*⁴⁷, care descoperise deja un cod de comunicare evoluat, bazat pe limbaj, ceea ce a întărit coeziunea comunităților gentilice incipiente.

Musterianul (cu o fază de tranziție numită acheulean întârziat sau premusterian) poate fi considerat cultură, pentru că, în afara elementelor tipologice (tot de industrie a silexului), ne sunt cunoscute formele de locuire (discutate mai sus). Apare o anumită diferențiere a utilajului litic, alcătuit din silex sau din cuarțit. Există două serii: cea a vârfurilor de mână (arme și unelte triunghiulare, cu vârf ascuțit și muchii ușor arcuite) și cea a răcâitoarelor (tot triunghiulare – sau

³⁵ L. R., in Radu Florescu et al, *op. cit.*, p.260, s.v. *paleolitic*

³⁶ Dinu C. Giurescu, *Istoria ilustrată a românilor*, București, Ed. Sport-Turism, 1981, p.14

³⁷ Ion Miclea, Radu Florescu, *op. cit.*, p.13

³⁸ <http://ro.wikipedia.org/wiki/Paleolitic>

³⁹ La Muzeul arheologic din Deva. Cf. Liviu Mărghitan, Ioan Andrițoiu, *op. cit.*, p.19

⁴⁰ Mircea Anghelinu, *Observații asupra musterianului carpatic*, in *Studia Universitatis Cibiniensis*, VII, Sibiu, 2010, p.24

⁴¹ L. R., in Radu Florescu et al, *op. cit.*, p.240, s.v. *Ocna Sibiului*

⁴² *Ibidem*, p.98, s.v. *Cheile Turzii*

⁴³ Al. Păunescu, Florea Mogoșanu, M. Cărciumaru, *Unele considerații privind paleoliticul mijlociu din Dobrogea*, in *Pontica*, V, Constanța, 1972, p.12

⁴⁴ Dălțița, vârful de mână și răzuitoarea.

⁴⁵ A. Păunescu, Cap. I *Paleoliticul și mezoliticul pe teritoriul României*, in M. Petrescu-Dâmbovița, N. Palincaș, Partea I *Preistoria. Izvoare arheologice*, in Mircea Petrescu-Dâmbovița, Alexandru Vulpe (coord.), *op. cit.*, p.76

⁴⁶ Pe teritoriul României: un mare număr de unelte și arme cioplite, dintr-un silex de bună calitate, racloare bifaciale, vârfuri foliacee. *Ibidem*, p.73

⁴⁷ <http://ro.wikipedia.org/wiki/Paleolitic>; Mihai Bărbulescu et al., *op. cit.*, p.16

discoidale –, cu una dintre muchii foarte îngrijit lucrată și vârf teșit. Variabilitatea tipologică mare denotă nesiguranță a tehnicii⁴⁸. Exemple din prima serie sunt vârful din silex descoperit la Ghireni (jud. Botoșani) sau vârful de mână tot din silex cioplit de la Ripiceni (jud. Botoșani), iar celei de a doua serii aparține râcâitorul din silex cioplit descoperit la Mitoc⁴⁹. Alte exemple de unelte găsite în peșteri sau în așezări de terasă sunt: vârfuri de mână: Baia de Fier, Boroșteni (jud. Gorj), Ohaba Ponor, Nandru (jud. Hunedoara), Boinești (jud. Satu Mare), Cheia (jud. Constanța); răzuitoare: Cheia, Corlăteni; toporașe bifaciale: Nandru, Ohaba; vârfuri în formă de frunză: Nandru, Ceahlău⁵⁰.

Toate acestea atestă nivelul îndemnării la care ajunseseră meșterii (de exemplu, cei din comunității de la Ripiceni – Izvor)⁵¹, dovadă fiind frumusețea unora dintre aceste unelte. Iar la unele răzuitoare putem observa chiar o adevărată expresivitate plastică a formei.

Însă, abia în Neolitic, oamenii încep să creeze și să aprecieze frumosul (scopul artei paleolitice nu fusese unul estetic).

Mai scurtă decât cea paleolitică dar mult mai dinamică, întreaga perioadă a Neoliticului este caracterizată prin tehnica superioară a șlefuirii pietrei și prin producerea ceramicii. Dar toate acestea vor face obiectul unor studii viitoare...

BIBLIOGRAPHY

CĂRȚI

- Bărbulescu, Mihai, Deletant, Dennis, Hitchins, Keith, Papacostea, Șerban, Teodor, Pompiliu, *Istoria României*, București, Ed. Corint, 2007
- Drăguț, Vasile, *Arta românească*, vol. I, *Preistorie, Antichitate, Ev Mediu, Renaștere, Baroc*, București, Ed. Meridiane, 1982
- Dumitrescu, Vladimir, *Muzeul Național de Antichități*, București, Ed. Meridiane, 1968
- Florescu, Radu, Daicoviciu, Hadrian, Roșu, Lucian (coord.), *Dicționar enciclopedic de artă veche a României*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1980
- Giurescu, Dinu C., *Istoria ilustrată a românilor*, București, Ed. Sport-Turism, 1981
- Mărghitan, Liviu, Andrițoiu, Ioan, *Muzeul arheologic Deva*, 1971
- Miclea, Ion, *Dobrogea*, București, Ed. Meridiane, 1978
- Miclea, Ion, Florescu, Radu, *Preistoria Daciei*, București, Ed. Meridiane, 1980
- Petrescu-Dîmbovița, Mircea, Vulpe, Alexandru (coord.), *Istoria românilor*, vol.I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, Academia Română, Ed. Enciclopedică, 2010

ARTICOLESI ADRESE WEB

- Anghelinu, Mircea, *Observații asupra musterianului carpatic*, in *Studia Universitatis Cibiniensis*, VII, Sibiu, 2010, p.29-36
- Păunescu, Al., Mogoșanu, Florea, Cârțumaru, M., *Unele considerații privind paleoliticul mijlociu din Dobrogea*, in *Pontica*, V, Constanța, 1972, p.11-28
- <http://ro.wikipedia.org/wiki/Paleolitic>

⁴⁸Ion Miclea, Radu Florescu, *op. cit.*, p.53

⁴⁹*Ibidem*, p.55

⁵⁰Vladimir Dumitrescu, *op. cit.*, p.19

⁵¹Așezare aparținând musterianului superior, cu o depunere de 12m grosime, ce datează din 45 000-40 000. Este una dintre cele mai importante și mai bogate stațiuni din această parte a Europei. Cf. Mihai Bărbulescu et al., *op. cit.*, p.15